

„Maailm küll pöörleb, aga teisalt püsib meie jalge all paigal.”

Vana kirjakeel ja selle uurijad

Peale eestikeelse trükisõna enese on sel aastal ümmargune sünnipäev ka mitmel vana kirjakeele uurijal: Heli Laanekask 75 (27. II), Szilárd Tibor Tóth 55 (17. III), Kristiina Ross 70 (3. VI), Helle Metslang 75 (29. VII), Liina Lukas 55 (5. VIII), Kai Tafenu 50 (13. VIII). Külli Habichti ja Külli Prillopi palvel vastasid nad mõnele juubeliküsimusele.

Kuidas jõudsite kirjakeele ajaloo uurimise juurde ja mida see uurimisvaldkond on teile andnud?

Heli Laanekask (HL): Eesti vanema kirjanduse ja kirjakultuuri juurde sattusin tänu oma headele õppejõududele Tartu ülikoolis 1968–1973 (Udo Kolk, Arnold Kask, Huno Rätsep, Aino Valmet jt). Väike pluss oli, et olin tavalisest veidi rohkem tegelenud saksa keelega, mida tol ajal õpetati küll kõigile eesti filoloogia tudengitele. 1970. aasta sügisest olin eesti keele eriharuri üliõpilane, kes eriplaani järgi suunati õppima tekstoloogiat, praktikakohaks Kreutzwaldi-nimelise kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (varasem ja nüüdne Eesti Kultuurilooline Arhiiv), millest sai otsekui minu teine ülikool. Esimese tööna usaldati praktikandile Loomingu arhiivi mingi osa käsikirjade pagineerimine ehk lehenumbrite kirjutamine käsikirjadele ja katalogiseerimine ehk kartoteegikaardi

kirjutamine iga käsikirja autori, pealkirja ja arhiivianndmete kohta. Kahjuks ei mäleta, mis aastakäiguga oli tegemist, aga igal juhul eestiaegse, nõukaajal nn erifondi kuuluva materjaliga, mida käsikirjade osakonnas hooldas Eva Aaver, kelle juhendatavaks mul oli õnn saada. Nii tema kui ka teiste sealsete töötajate või uurijate tippseltskonna (Abel Nagelmaa, Rudolf Põldmäe, Liis Raud, Ellen Kaldjärv, Linda Nigul, Rutt Hinrikus, Ene Mihkelson, Leo Anvelt, Aarne Vinkel, Leida Laidvee, Meelik Kahu, Heino Räim jt) suhtumine filoloogihakatisse oli heatahtlikult nõudlik ja pean tõesti suureks auks, et mind hakati pidama õppimisvõimeliseks ja töökõlblikuks. Kirjandusmuuseumi varamut kasutades kirjutasin diplomitöö „Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” teksti-ajalugu” (1973, juhendaja Eva Aaver), mis oli ühtlasi ka sissevaade kirjakeele ajalukku. Tartu ülikooli lõpetamisel suunati

Heli Laanekask

mind tööle formaalselt küll Tallinnasse Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektorisse, kuid tegelikult sain edasi tegutseda Tartus kirjandusmuuseumi käsi-kirjade osakonnas. Koos Aaveri ja Nagelmaaga andsime Mart Lepiku tööd lõpule viies välja Kreutzwaldi kirjavahetuse viimase, VI köite (1979), seejärel publitseerisime koos meister Leo Anveldiga tema sellidena „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile” (I–IV ja registrivihud, 1995–1997). Masingust ja Rosenplänterist inspireeritud oli ka magistritöö „Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi esimesel kolmandikul”, mille kaitsesin Tartu Ülikoolis aastal 1992. Doktoritöö „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” avaldasin ja kaitsesin taas Tartus. Nii või teisiti on kirjakeele ajalooa ikka ja jälle seotuks jäänud kogu mu senine teekond.

Szilárd Tibor Tóth (ST): 1980.–1990. aastatel tudeerisin Budapestis Eötvös Lorándi ülikoolis (ELTE) õppides vana ungari kirjakeelt, mitme õppeaine ülesandeks oli koodeksite translitereerimine; Berliinis Humboldti ülikoolis juhtisin projekti, mille raames tegelesin soomeugri rahvaste kirjasõna arenguga. Olen mitu artiklit avaldanud salapärase ungari ruunikirja kohta. Tartu keele uurimise juurde aga jõudsin selgelt võro liikumise kaudu. Võrumaal käies, võro aktivistidega suheldes tekkis armastus lõunaeesti murrete/keel(t)e vastu. Mind on hämmastanud, kuidas saab oma kodukeelele nii truuks jääda ja nii palju selle säilimise nimel pingutada, kui riigis on kasutusel ühine põhjaeesti kirjakeel. Johannes Guts-laffi grammatika 1998. aasta kordu-trüki esitlus oli ilmselt murranguhetk, mil otsustasin, et jään tartu keele uurimise juurde. Ka Guts-laffi keeleõpetuse tõlkija Marju Lepajõe isiksuse mõju oli oluline. Tema-laadseid erudiite on tänapäeval vähe. Ei saa mainimata jätta tutvust Mati Hindiga,

kellega koos olen käinud Tartu murdealal. Professor Hint külastas meid ka Buda-pestis, tema äratas minus huvi Wastse Testamendi vastu. Vana eesti kirjakeele uurimisvaldkond on mulle andnud palju rõõmu, pragmaatilises mõttes aga kõige suurema saavutuse: Tallinna Ülikooli doktorikraadi.

Kristiina Ross (KR): Eesti kirjakeele ajaloo juurde jõudsin heebrea keele ja tõlkimise kaudu. Haridusjärgse professionaalse uurimistöö kõrvalt, mis keskendus läänemeresoome keelte morfoloogiale, olin muudest huvidest ajendatult õppinud heebrea keelt ja tõlkinud prantsuse kirjandust. Mingil hetkel hakkas tunduma, et süvenemisel kisuvad need valdkonnad liiga harali, aga päris loobuda ei tahtnud ühestki suunast. Päästev lahendus oli asuda uurima eesti esimese, 1739. aastal ilmunud täispiibli tõlget. Selle Vana Testamendi osa on tõlgitud otse heebrea keelest, mis tähendab, et tõlkijatel oli vaja olnud haakuma panna kaks väga erineva morfoloogilise süsteemiga keelt. Ja pealegi oli tõlkijate endi emakeel saksa (või rootsi) keel. Nii et erinevate grammatiliste süsteemide sobitamise problemaatika on selles teemas olulisena sees. Ühtlasi toodi piibli-tõlkega eestikeelsesesse kultuuriruumi hulk mõisteid ja vaatenurki, mida eestikeelses pärimuskultuuris polnud, mistõttu nende väljendamiseks tuli leida uued sõnalised ja grammatilised vahendid. Kuna olin ise varauusaegsest prantsuse kultuuriruumist tõlkides seesuguse ülekande keerukusega praktikas kokku puutunud – küll palju leebemal kujul, aga siiski –, tundus sellegi uurimine eriti põnev. 1739. aasta trüki-piibli tõlkemehhanismide taipamiseks oli vaja kõigepealt natuke vaadata, mis enne seda oli tehtud, ja nii osutusingi ülepea-kaela vana kirjakeele sees olema.

Vana kirjakeele tõlkeliste tekkemehha-nismide lahti muukimine on pakkunud ohtralt materjali erinevate kultuurilooliste

arengute mõtestamisel ja aitab loodetavasti üldistavamalt näha sedagi, mis keeles praegu toimub.

Helle Metslang (HM): Tänapäeva eesti keele ehituse uurimine ja kõrvutamamine sugulas- ja kontaktkeeltega on paratamatult viinud küsimusteni struktuuride ja vahendite kujunemisest ja selle keelesisestest ja keelevälistest teguritest. Uurides futuurumikonstruktsioonide, aspektipartikli *ära*, permissiivse-optatiivse partikli *las* jm keelevahendite grammatiseerumist, jõudsin ikka välja nii kaugele minevikku, kui andmeid leidis. Samas pani see mõtlema, mis keelevariante ja protsesse need vanad tekstid esindavad ja mida peegeldavad – asi kasvas tavapärasest keelesisestest ja kontaktimõjulisest grammatiseerumisest välja, läks keerukamaks ja põnevamaks.

Liina Lukas (LL): Kirjakeele ajalugu õppisin eesti filoloogina juba ülikoolis, kuulates Valve-Liivi Kingisepa ja teiste loenguid. Hiljem, 1990-ndate lõpus, hakkasin noore õppejõuna ülikoolis andma eesti vanema kirjanduse loenguid. Kuna vahepeal olid keel ja kirjandus sattunud eri instituutidesse ja kirjanduse tudengitel ei olnud enam (kirja)keelekursusi, pidin hakkama selgitama, mis keeles need vanad tekstid on kirja pandud ja kuidas neid lugeda. Ühtlasi sattusin kimbatusse: mul ei olnud tudengitele materjali näidata. Kirjandusmuuseumisse ei saanud kogu kursust XVII sajandi tekste näppima saata. Esialgu just õppetöö vajadustest lähtuvalt algatasin digiteerimisprojekti EEVA („Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu”),¹ eesmärgiga Eesti kultuuriloo seisukohast olulised vanad tekstid digitaalselt kättesaadavaks teha ja pakkuda nende kohta kultuurilooliselt ja filoloogiliselt pädevat informatsiooni. Niisiis tuli ühendada repositoorium ja andmebaas.

EEVA alustamine ja arendamine on omaette pikk lugu, aga nüüdseks on see vahetpidamata tegutsenud üle 25 aasta, seni TÜ kultuuriteaduste instituudi ja TÜ raamatukogu ühisprojektina. Uudisena on EEVA selle aasta algusest üle viidud Eesti Kirjandusmuuseumi alla, kuhu ta tõepoolest ka kõige paremini sobib. EEVA on siamaani vanema eesti kirjanduse parim lugemiskoht. Sealt võib leida eesti esimesed juturaamatud, näiteks Urvaste pastori Johann Christian Quandti lõunaeestikeelse „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut”. Esimene, 1737. aasta Köhleri trükk küll hävitati ja sellest ei ole säilinud ühtki eksemplari, kuid sama trükikoda andis 30 aastat hiljem (1776) needsamad tekstid uuesti välja, nii et teame selle sisu. Järgmine eestikeelne juturaamat, Friedrich Wilhelm Willmanni „Juttud ja Teggud” (1782), ei ole samuti meil säilinud, kuid lasin selle 20 aastat tagasi Göttingenis digiteerida. Käsikirjalistest tekstidest on olemas eesti rahvalaulud J. G. Herderi Liivimaa kogust, mis füüsiliselt asub Berliini riigiraamatukogus. Herder avaldas need oma rahvalaulukogu „Volkslieder” 2. köites 1779. aastal. Käisin neid Berliinis uurimas, lasin seal need digiteerida ning sain loa meil avalikustada. EEVA-s leidub meie kultuuriloo seisukohalt olulisi tekste ka muudes keeltes: saksa-, vene- ja prantsuskeelset Eesti ja Läti ala vanemat kirjandust. Nii võib siit leida esimese Vana-Liivimaalt teada oleva kirjandusteose, käsikirjalise nn Liivimaa kogumiku (1431), mis sisaldab eri žanris armastusteemalisi tekste alamsaksa keeles. Selle kogu kirjandusloolise tähtsusest on EEVA-s terve artikkel² – soovitan lugeda neil, kes kirjandusest armastust otsivad.

Kai Tafenau (KT): Jõudsin eesti kirjakeele ajaloo uurimise juurde täiesti

² EEVA: Livländische Sammlung.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst&tid=4197>

Kai Tafenau. Foto: Andres Kiho

juhuslikult. Õppisin ülikoolis hoopis klassikalist filoloogiat, kuid magistriõpingute ajal sain aru, et põhjalikum uurimistöö sellel erialal mind ei köida. Tulevik tundus tume, sest mingit töökohta silmapiiril polnud. Olin küll paaris koolis ladina keelt õpetanud, kuid oma õpilasi mul neis tundides eriti innustada ei õnnestunud, nii et pidasin ennast selles vallas täiesti läbikukkunuks. Kui mul oli magistritöö kaitsmiseni jäänud paar nädalat, leidis mu ema Postimehest kuulutuse, et ajalooarhiivi otsitakse arhivaari, ja ärgitas mind sinna kandideerima. Mina olin küll ülimalt skeptiline, sest muu hulgas nõuti seal gooti kirja lugemise oskust, mida mul ei olnud. Muid nõudmisi ma praegu enam ei mäleta, aga ju ma ei vastanud nendelegi. Kõhklustest hoolimata panin CV siiski viimasel minutil posti ja 2001. aasta esimestel päevadel sain e-kirja publitseerimisosakonna toonaselt juhatajalt Enn Küngilt. Väljakuulutatud arhivaarikohale oli leitud pädevam inimene, aga kuna arhiivis oli juttu olnud, et oleks hea, kui seal oleks mõni ladina keele oskaja, kutsuti mind siiski vestlusele ja võetigi tööle. Minu töö-

ülesandeks sai ladinakeelsete ürikute andmebaasi koostamine. Uurisin neid ürikuid mõnda aega. Erilist elevust need minus ei tekitanud, pealegi sai varsti selgeks, et ladinakeelseid ürikuid väga palju polegi, vaid hoopis rohkem on alamsaksakeelseid, millest ma aga eriti hästi aru ei saanud. Samal ajal koostas minu kolleeg Leino Pahtma allikapublikatsiooni 1680. aastatel peetud piiblikonverentsidest. Mingil hetkel anti mulle tema valitud dokumendid pihku, esialgu vist selleks, et seal leiduvad ladinakeelsed väljendid eesti keelde tõlgisin. Olin sellel teemal täiesti valge leht, ainult Bengt Gottfried Forseliuse nimi tuli tuttav ette. Hakkasin siis dokumente järjest lugema ja nende sisu tundus ülipõnev! Mäletan poole lugemise pealt isegi mõtet, et millega see kõik küll lõpeb. Eks ma hiljem sain muidugi teada, et mitmed autorid olid sellel teemal juba päris põhjalikult kirjutanud. Aga nii ma kirjakeele ajalugu uurima hakkasin ja see on seniajani mulle palju põnevust pakkunud.

Missugune oma avastus või äratundmine on teile senisel uurijateel kõige rohkem rõõmu valmistanud?

HL: Rõõmu ja naudingut on pakkunud võimalus süveneda Eesti kultuurilukku ning tutvuda ja koostööd teha mineviku ja oleviku keeleteadlaste, kirjanike, teadlaste ja õppejõududega.

ST: Kõige suuremat rõõmu on valmistanud, et sain koostada esimese tartu keele ajaloo ülevaate. Mati Hint utsitas mind, et uuriksin Wastset Testamenti, minul endal tekkis sügav huvi Johannes Gutsلاffi vastu, kirjandusmuuseumi kolleegide abil tuvas-tasime minu teada viimase tartukeelse raamatu. Nähes, et olen käsitletud tartu keele ajaloo eri fragmente, küsis Helle Metslang, kas ma ei võtaks seda kõike kokku, koostades tartu keele ajaloo. See oli nii intrigeeriv väljakutse, et ma ei saanud vastu hakata. Ja ma ei kahetse seda! Kuigi jah, ma ei

jõudnud arvesse võtta kõiki tartukeelseid käsikirjalisi allikaid, näiteks vallakohtute protokolle.

KR: Avastustest küllap see, kui komistasin ajalooarhiivis (õieti üsna juhuslikult) sellesama 1739. aasta Vana Testamendi tõlke mustandkäsikirjale. Selle olemasolu oli eelmise sajandi alguses küll ajakirjanduses möödamaines mainitud, nagu pärast kindlaks tegin, aga kuna hilisemates piiblitõlkealastes käsitlustes oli see justkui täiesti ära unustatud, tundus esimese hooga võimatu, et „see ongi see”. Äratundmisrõõmu on pakkunud, küllap nii nagu teistegi humanitaarsete valdkondade uurimisel, alati ka kõik need hetked, kui hajali ja näiliselt juhuslikest pusletükkidest hakkab tasapisi joonistuma mingi pilt. Esialgu pole päris selge, mis seal pildil on, aga siis nihkub kõik paika. Alati muidugi päris paika kõik ei lähe, aga pildi esialgne selginemine tekitab elevust ikka.

HM: Rõõmu on pakkunud puude taga metsa märkamine – üldiste suundumuste, kategooriate, arenguteede, analoogiate äratundmine. Kirjakeele arenguga seoses meenub kolm mõistet: sundgrammatiseerimine, vahekeel, sulandkeel. Sundgrammatiseerimine (sks *Zwangsgrammatisierung*, Nicole Nau termin; nimetatud ka hüppeliseks (ingl *abrupt*) grammatiseerimiseks) on keelevahendi kujunemine lähtematerjalist ilma järkjärgulise ülemineku etapita, nagu saksapärase *saama*-futuutum ja relatiivadverbid, nagu *mispärast*, *misläbi* (neid on uurinud Elen Pärt), või keeleuuenduslikud *nuks*- ja *maks*-vormid. Vahekeele ja sulandkeele mõisteid hakkasime rakedama koos Külli Habichtiga. Vanemat eesti kirjakeelt, nagu ka muid koloniaalkeeli maailmas, saab käsitada mitte-ema-keelsete keelekasutajate kollektiivse vahekeelena (mis samas oli prestiižne keelekuju). Vahekeele kohta materjali leidub, aga sama aja emakeelsete kõneleja keelekasutus on jäänud suuresti mõistatuseks.

Helle Metslang

Sulandkeelena (Sarah G. Thomason on inglise keeles kasutanud sõna *amalgam*) käsitame XIX sajandil kujunenud, emakeelsete eestlaste kirjakeelt, milles on märgatavaid saksapärase vahekeele jooni (see võib saksa keelt näiteks lausete keerukuselt koguni ületada). XIX sajandi materjalis kajastub prestiižse keelekuju staatuse üleminek vahekeelselt kujult emakeelsele kujule.

LL: Avastusi on igal sammul. Nii töö EEVA jaoks (ja EEVA kui tööriist, sest otsimootor võimaldab kiirelt töölaual saada tekstikorpuse, mille loomiseks oleks varem läinud kuid või isegi aastaid) kui ka kollektiivne Balti kirjakultuuri ajaloo kirjutamise protsess on toonud põnevaid leide, kutsunud uutele uurimisretkedele. Lisaks baltisaksa ja eesti kirjanduse võrdlevale vaatlusele olen püüdnud hoida vaateveerul läti kirjanduse arenguid, seda küll peamiselt läti partnerite abil.

KT: Kõige rohkem on rõõmu valmistanud minu esimene avastus – Heinrich Göseken vanema käsikirja identifitseerimine. Sellest on nüüd küll juba rohkem kui 20 aastat möödas. Nimelt sama aja paiku, kui mina piiblikonverentsidest rääkivate

dokumentidega tutvust tegema hakkasin, (taas)leidis Kristiina Ross ajalooarhiivist neli säilikut Uue ja Vana Testamendi käsikirjadega ning tutvustas Vana Testamendi käsikirju varsti ka põhjalikumas artiklis.³ Oma piiblikonverentside raamatu⁴ eesõnas saime mainida, et osa Pilstveres üle vaadatud Uue Testamendi käsikirjadest on säilinud, kuid põhjalikumad uurimistööd mul plaanis ei olnud. Juhtus aga nii, et ajalooarhiivi tollane direktor Indrek Kuuben küsis minult millegipärast, mis käsikirjad need meil täpselt ikkagi on, ja mina vastasin midagi sellist, et vähemalt osa Uue Testamendi tõlgete kohta pole teada, millega on tegemist. See vastus jäi mul hinge kripeldama, nii et tõin pärast need identifitseerimata käsikirjad, mille seas mahukaim oli tallinna- ja tartukeelse paralleeltekstiga Uue Testamendi tõlge, hoidlast välja ja lihtsalt lehitsesin neid. Ja siis jõudiski mulle kohale, et olin ju tegelikult allikatest lugenud, et Göseken oli tõlkinud Uue Testamendi ka tartueesti keelde. Seda väidet oli seni peetud liialduseks. Aga nüüd oli mul ees tallinna- ja tartukeelse paralleeltekstiga käsikiri ning tundus ühtaegu nii uskumatu kui ka ainumõeldav, et tegemist on Gösekeni käsikirjaga. Nagu varsti selgus, polnudki Göseken selle tartukeelse tõlke autor, vaid ta oli hoopis Johannes Gutsaffi tõlke ilmselt lihtsalt enda jaoks ümber kirjutanud. Aga see ja veel mitmed teised väiksemad avastused ootasid alles ees. Oma toonase ülemuse Enn Küngi innustusel võtsin need kaks säilikutäit Uue Testamendi käsikirju ette ja sain lõpuks suurema osa neist identifitseeritud ja

dateeritud. See pakkus tohutut avastamisrõõmu.

Kuidas hindate eesti kirjakeele ajaloo praegust uurimisseisu? Mis rõõmustab, mis kurvastab?

HL: Rõõmustavad nii targad ja töökad vanemad kolleegid kui ka avara silmaringiga noored uurijad. Kurvastamiseks pole põhjust, sest tööpuudust pole eesti kirjakeele ajalooa tegelejalatel küll ette näha.

ST: Väga tore, et Tartu Ülikooli vana kirjakeele töörühmalt on ilmunud hulgaliselt autorisõnastikke. Selles osas on vana kirjakeele uurimine hilisema eesti kirjakeele uurimisest kõvasti ette jõudnud. Sest suurtel eesti kirjanikel – Koidulal, Tammisaarel, Videl, Liivil, Krossil – pole autorisõnastikku, aga vanadel autoritel (Stahlil, Mülleril, Rossihniusel, Gösekenil) on. Isegi Gutsaffi keeleõpetuse sõnavara on talletatud, kuigi see pole trükist ilmunud (pean silmas Urve Viitkari bakalaureusetööd).⁵

KR: Praegune uurimisseis tundub igati lootust andev. Eriti selle taustal, et 1990-ndatel öide puhkenud üldine ajaloohuvi ja minevikuihalus on nüüdseks ootuspäraselt vaibunud ja asendunud olevikumurede ja tulevikuhirmudega. Aga vana kirjakeel püsib endiselt uurijate huviorbiidis. Ehkki kogu teaduse rahastamise süsteem näib töötavat selle vastu, et keegi sellise temaatikaga tegelema hakkaks, leidub paar aastakümnet nooremate uurijate seas päris mitu tõsiselt pühendunud vana kirjakeele asjatundjat. Mida paremat veel üldse oleks võimalik tahta; ainult loota, et nad üha kasvava bürokraatliku koorma all läbi ei põle.

HM: Rõõmustab järjest avarduv vaade ja teadmine varasemast kirjakeelest: selle variantidest, protsessidest, ehitu-

³ K. Ross, Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 2, lk 73–87.

⁴ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloo (1686–1690). (Ex fontibus Archivi Historici Estoniae.) Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003.

⁵ U. Viitkar, Johannes Gutsaffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (1648). Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli eesti keele osakond, 2005.

sest; interdistsiplinaarsus, eriti ajaloolise sotsiolingvistika vaatenurk; materjalide digiteerimine, suurte ja ebastandardsete andmehulkade töötlemise võimalused, suurte keelemudelite rakendamine; väljaanded nagu „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732”. On tore, et uurimismaterjal ja -haare laieneb eestlaste kirjutatud tekstidele, nagu vennastekoguduste tekstid ja vallakohtute protokollid. Rõõmu pakub ka koolinoorte huvi. Nägin seda möödunud suvel Emakeele Seltsi keelesaagris „Wihs saddy ahstat Mah-keele kirjutut Sanna”, kuhu kaugeltki kõik soovijad ei mahtunud. Olen kokku puutunud põnevate kraadiuurimustega (näiteks Janika Kärgi, Szilárd Tóthi ja Elen Pärdi juhendajana), paraku järeldasvut doktoriooppes siiski napib. Põhjalikku uurimist vääriks murranguline XIX sajand, aga sellekohane uurimistöö ei ole kahjuks leidnud grandirahastust.

LL: Mul on olnud mitu granti, mis kõik on otseselt või ühe alateemana tegele-
 lenud varasema kirjandusega ja seega on kujunenud usaldusväärne uurimisrühm, mis on hästi tubli ja töökas. Neil on olemas saksa keele oskus ja sügavad teadmised nii Eesti kui ka Euroopa kirjandus- ja kultuuriloost laiemalt. Aga väga raske on leida järeldasvut, sest noored pelgavad vanemat kirjandust ja neil ei ole püsivust, et selle uurimiseks vajalikke pädevusi omandada. Palju lihtsam on tegeleda nüüdiskultuuriga, mida saame uurida ka ilma nende teadmisteta, piisab tutvusest moodsate teooriatega. Seda on ka muidugi vaja teha, aga kirjandusteaduslik haridus eeldab siiski kirjandusajaloo kui protsessi tunnetamist. Sellepärast soovitan tudengitele vähemalt ühel õppeastmel süveneda mõne vanema ajajärgu kirjandusse, et mitte uurida kogu aeg iseenda naba. Kui kultuuriajaloolisest kihist läbi tungida, siis selgub, et me leiutame kogu aeg jalgratast. Kõigist meid huvitavatest küsimustest on

Liina Lukas. Foto: Ats Lukas

ka varem mõeldud ja mitte väga erinevalt kui tänapäeval. See arusaam võib masendada, aga võib ka rahustada. Maailm ühelt poolt küll pöörleb, aga teisalt püsib ikka veel meie jalge all paigal.

KT: Eesti kirjakeele ajaloo uurimine tundub praegu üsna heas seisus olevat. Nii Eesti Keele Instituudis kui ka Tartu Ülikoolis on tugevaid uurijaid, kes teevad muljet avaldavat tööd.

Kui pisut fantaseerida, siis kellega 500 aasta jooksul eesti kirjakeelt arendanud autoritest tahaksite kohtuda ja mida temalt küsiksite või missuguse tekstiallika leidja tahaksite olla?

HL: Tuletagem meelde Huno Rätsepa sedastatud tõsiasia, et juba XIII sajandi kirjalikest allikatest on seni leitud üle 500 eesti sõna, isiku- ja kohanime.⁶ Aga muidugi oleks praegusest avatud maailmast tore leida nii praeguseni tundmatuid vanu eesti tekste kui ka näiteks see trükis, mis 1525. aastal Lübeckis öeldavasti hävitati.

ST: Tahaksin Heinrich Stahli käest küsida, kus Narva kandis asus tema maja, täpsemalt mõis. Püstitasime Stahli

⁶ **H. Rätsep**, Sõnaloo raamat. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 9.

mälestustahvli 3. oktoobril 2020 hädapäraselt hoopis XIX sajandi lõpus ehitatud Narva Aleksandri Suurkiriku torni, sest keegi ei osanud isegi umbkaudselt öelda, kus eesti kirjakeele rajaja Narva kandis elanud on. Stahl viibis ju oma elu viimasel perioodil tänapäeva mõistes Kirde-Eestis. Avastada võiks samuti Stahli eesti keele alaseid töid, mis võisid sündida tema elu lõpus, Narva perioodil.

KR: Näha tahaks eriti neid, kelle tõlkeid olen põhjalikumalt uurinud: Johannes Gutsloffi, isa ja poega Andreas ja Adrian Virginiust ja trükipiibli tõlke keelise külje peamisi otsustajaid Anton Thor Hellet ja Heinrich Gutsleffi. Mõnda aega vaataks niisama, mis mehed nad üldse olid ning kuidas töötasid ja elasid. Nendega päriselt jutu peale saada oleks ilmselt keeruline juba keelebarjääri tõttu, sest tänapäeva eesti kirjakeel võiks neile päris pent-sik tunduda ja ehkki nemad omaaegset eesti keelt küllap põhjalikult oskasid, oli nende kõnekeeles arvatavasti germanisme, millest mina ei pruugiks aru saada. Gutsloffiga vestlemiseks peaks niikuinii mõne Urvaste murraku spetsialisti igaks juhuks appi kutsuma, sest pole ju teada, kas ta põhjaeesti keelt üldse rääkis. Aga kui jutu peale saaks, siis Gutsloffilt küsiks in kõigepealt, kust ta võttis sõna *jähvke* tollimaksu tähenduses. See on jäänud painama, sest kuskil mujal peale tema Uue Testamendi tõlkekäsitaja seda sõna ei leidu. Gutsloff oligi suur leiutaja, aga sellest sõnast ei saa aru, kust ta selle on võtnud. Virginiustelt uuriks in, mis keelde nad Puhjas Vana Testamenti tõlkisid: kas lõunaeesti või põhjaeesti keelde. See oli 1680. aastate lõpus kriitiline küsimus ja nende tõlkest on säilinud hilisemaid koopiaid või versioone nii põhja- kui lõunaeesti keeles, aga pole selge, kumb variant on algupärasem. Thor Hellelt ja Heinrich Gutsleffilt katsuks väga delikaatselt teada saada, mida nad arvavad sellest, et tänapäeval, 300 aastat

Kristiina Ross

pärast nende hiigelsaavutust, Eestimaal enam isegi vaimueliidi seas saksa keelt praktiliselt ei räägita ja Brüsselis on eesti keel (vähemalt teoreetiliselt) saksa keelega võrdne Euroopa asjaajamiskeel. Ilmselt nad lihtsalt ei usuks seda.

HM: Otto Wilhelm Masinguga, lihtsalt kuulaksin tema eesti keelt.

LL: Muidugi võiks leida selle kõige esimese teksti, millest peale me oma kirjakultuuri ajalugu arvame – sellesama luterliku missaraamatu, millest 1525. aastal kirjutas oma ladinakeelses päevaraamatus Lübecki toomdekaan Johannes Brandes. Meie kirjakultuuri algus on traumaatiline, see on raamatute hävitamise lugu, ja iga ülesleitud kild aitaks paremini aru saada, kuidas eesti kirjakultuur tekkis ja millal ikkagi eestlased koloniaalkultuuri rüpes loodud kirjakeele omaks võtsid. Millal tekkis eesti kirjanik ja eesti lugeja? Pidasin sellel teemal äsja Lüneburgis ettekande. Küllap tekib aasta jooksul võimalusi selle üle arutleda ka eesti keeles.

KT: Tahaksin teada, mis tunne oleks eestlasena Georg Mülleri jutlust kuulata või Forseliuse juures lugemist õppida. Üks

vana unistus on leida Forseliuse keeleuuenduse põhimõtted, mida ta 1680. aastatel siin-seal esitles. Veel oleks huvitav kunagi teada saada, kes, millal ja mis asjaoludel pani kirja Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava Vana Testamendi tõlke säilinud käsikirja. Kümmeaastas tagasi kirjutasime Kristiina Rossi juhitud suurema seltskonnaga sel teemal isegi artikli,⁷ aga see küsimus jäi lahendamata.

Missugust vana teksti soovitaksite raamatuaasta puhul Keele ja Kirjanduse lugejale ja miks?

HL: Lugegem näiteks J. H. Rosenplänteri „Maakeele päevaraamatut“, mille on väga asjatundlikult publitseerinud Kristi Metste ja Vello Paatsi.⁸ Rosenplänteri isiksus ja tema pühendumus eesti keelele on tõesti imelised.

ST: Vana kirjakeelega on see probleem, et käsikirjalised tekstid on raskesti loetavas gooti kirjas, ka trükiteksti fraktuurkiri pole tänapäeva lugejale päris selge. Seega tuleb soovitada teksti, mille sisust arusaamiseks pole tal vaja eriti pingutada. Ennast pakub Piibel, sest vanade piiblitõlgete kõrvale võib võtta tänapäevased. Konkreetselt soovitsin tartukeelse Wastse Testamendi 1686. aasta esmatrüki 2001. aasta kordustrukki, see on hästi kättesaadav raamat ja olemas ka CD-plaadil (kui kellelgi tänapäeval veel CD-mängija on). Uue Testamendi lood on vist igaühele tuttavad, aga vajadusel võib vaadata ka tänapäeva kirjakeelset Uut Testamenti. Põnev kogemus on võrrelda mitme sajandi

tagust vana tartukeelset teksti tänapäeva eesti kirjakeelega! Kui keegi tahab ikkagi käsitsi kirjutatud teksti lugeda, võiks kätte võtta Gutslaffi piiblitõlke katkendi kordustrukki. Vana Testamendi tõlke katkend on küll suhteliselt hästi loetav, sest vana hea Gutslaff tegi selle käsikirja trükikoja jaoks valmis. Paraku ei jõudnud see piiblitõlge trükki, pealegi kadus originaalist suurem osa ära, aga osa ilmus 2013. aastal kordustrukina. Vaat lugege sellest kordustrukist Vana Testamendi tõlget, imetlege Gutslaffi ilusat käekirja.

KR: Muidugi 1739. aasta Piiblit. Sellest lihtsalt ei saa üle ega ümber, kui üldse tahta aru saada, mis eesti kirjakeel on.

HM: Lähen tagasi lapsepõlve, kui põnevusega lugesin vanaema riulist leitud Karl August Hermannini „Laulu ja mängu lehe“ aastakäike – pärast tööde ja ürituste virvarri sobiks see nüüdki lahedaks ja nauditavaks õhtulugemiseks.

LL: Loetagu EEVA-st eesti rahvalaule Herderi kogus, nii nagu Hupel need üles kirjutas, saksa keelde tõlkis ja nii nagu Herder neid oma kogu jaoks töötles. Sellest peaks kirjutama terve raamatu. Mis on tegelikult ka plaanis...

KT: Soovitan kõigil lugeda 2023. aastal ilmunud raamatut „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732“. See sisaldab eesti keelses tõlkes tervet hulka arhiividest ja vanimatest eestikeelsetest raamatutest kokku kogutud tekste eesti kirjakeele kujunemisest ja kujundamisest, muu hulgas näiteks Adrian Virginiuse autobiograafia ja 1694.–1695. aastal Riias trükitud talinnakeelse kirikukäsiraamatu eessõna. Seda viimast peeti muide kaua kaduma läinuks ja Aivar Põldvee leidis selle üsna vahetult enne raamatu valmimist. Selline leid annab lootust, et ehk pole veel kõiki eesti kirjakeele ajaloo jaoks huvitavaid allikaid üles leitud ja ka tulevastel uurijatel on midagi uut avastada.

⁷ A. Kilgi, I. Käsi, A. Põldvee, H. Reila, K. Ross, K. Tafenau, Mis juhtus Puhja kiriklas? Ühe vana tõlke algust otsides. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 7, lk 525–539. <https://doi.org/10.54013/kk680a3>

⁸ J. H. Rosenplänteri maakeele päevaraamat. (Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale 25.) Koost V. Paatsi, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2012.

Kas on mõni periood või autor, mille või kelle uurimisele tuleks lähiajal rohkem tähelepanu pöörata?

HL: Uurimisväärsed õnneks jätkub. Ise oleksin õnnelik, kui saaksin näiteks lugeda „Beiträge” kohta kirjutatud monograafiat.

ST: Olen perioodi 1906–1913 nimeetanud tartu keele kolmandaks perioodiks ehk tartu keele väljasuremise ajajärguks. See on väga lühike, aga põnev ajajärk: siis ilmusid tartukeelsete kiriklike raamatute kordustrükiid, ka seni viimane tartukeelne raamat. See periood ei paku uurijatele sellist huvi nagu näiteks XVII sajand, sest toonane keel ei ole enam vana ega ka veel mitte tänapäeva kirjakeel. See on mingisugune vahepealne ajastu, tsaaririigi ja ühtlasi tartu keele agoonia periood. Näiteks miks polnud seni keegi viimast tartukeelset raamatut tuvastama hakanud? 2014. aasta Oskar Kallase päeval peetud ettekandes rääkis, et viimane raamat ilmus tartu keeles aastal 1912, hiljem leidsime „Kodolaste raamatu” aastast 1913. Minu vanavanemad sündisid sel perioodil, seega mul on selle ajastuga väga kaudne side olemas. Olen antikvariaatidest leidnud palju toona ilmunud trükiseid. See veidi rohkem kui sajandi tagune, aga siiski suhteliselt tundmatu ajastu võib veel palju põnevust pakkuda.

KR: Piiblijärgne, XVIII sajandi teise poole ja XIX sajandi alguse keel, eriti hernhuutlaste keelepruuk. Selle uurimisega ongi Annika Viht ja Külli Prillop juba rõõmustavalt algust teinud

HM: XIX sajandi ja XX sajandi alguse Eesti oma ühiskondlike muutustega ja keeltevaheliste suhete dünaamikaga; eesti keele variandid ja varieerumine sel ajal; keelesiseste ja -väliste tegurite suhted ja mõjud keele ehitusele. Selles vallas laiendavad uurimismaterjali raamatute digiteerimine ja käsitsi kirjutatud tekstide digituvastuse võimalused. Eesti ühiskeele kujunemine kirjakeele baasil – protsess,

Szilárd Tibor Tóth

mis on analoogiline pidžini kreoolistumisele. Kirjakeeles ja selle ümber toimuvad protsessid standardiseerimise ja destandardiseerimise mõjuvõlga vaatenurgast. Eesti kirjakeele kujunemine kõrvu muudes maailma koloniaalkeeltes ja Balti areaali keeltes toimunuga.

LL: Hetkel kavandan uut uurimisprojekti, et vaadata värske pilguga (ikka võrdlevalt ja interdistsiplinaarselt) Baltimaade romantismile, võtta ette kogu pika XIX sajandi mitmekeelne kirjandus. Vahepeal, juba alates 1990-ndatest, on teistes keeltes ilmunud nii palju huvitavaid uurimusi romantismist, aga siinset kirjandust pole selle paistel üle loetud. Räägime ikka vaid rahvus-, vana- või uusromantismist, aga need mõisted on liiga kitsad arutamaks nii meie enda kui ka euroopaliku romantismi üle. Tahaks ikka, et eesti kirjandus sobiks ka üleeuroopaliselt pilti. Ta sobib sinna ning täiendab ja diferentseerib seda. Keeruline on leida aega ja veelgi keerulisem leida tudengeid, kes appi tahaks tulla.

KT: Ei julge väita, et just praegu mõni kindel periood või autor erilist tähelepanu nõuaks. Pigem tundub mulle, et kui suured pidupäevad, nagu näiteks tänavune eesti raamatu aasta, välja arvata, on kirjakeele ajaloo teemad enamiku ajast ühtemoodi

(mitte)aktuaalsed ja see annab vabaduse keskenduda sellele, mis parasjagu endale huvitav tundub.

Mida peate eesti kirjakeele 500-aastase arenguloo tippsündmuseks või -saavutuseks?

HL: Seda, et eesti kirjakeel oli, on ja jääb.

ST: Eesti kirjasõna arengus on Wast-sel Testamendil ehk lõunaeestikeelsel Uuel Testamendil eriline koht. Kõigepealt oli selle 1686. aasta esmatrükk esimene tervenisti eestikeelne raamat (kui trükivigade loetelu kõrvale jätta). Wastset Testamenti avaldati pidevalt kuni 1905. aastani. See rohkem kui kahe sajandi pikkune periood aastatel 1686–1905, mida ma oma väitekirjas tartu keele teiseks perioodiks nimetan, ongi eesti kirjakeele 500-aastase arenguloo tippsaavutus. Uus Testament sisaldab ristiusu põhitõdesid, ilma selleta ristiusku ei ole. Wastne Testament oligi Lõuna-Eesti aladel kogu selle pika aja jooksul kõige autoriteetsem raamat. Praegu on asi teistmoodi. Vaevast et saaksime nimetada raamatut, mida on viimase kahe sajandi jooksul kogu aeg välja antud ja mis pole oma olulisust kaotanud.

KR: Ikka jälle 1739. aasta piiblitõlget. Ega muidugi „Kalevipoeg” ka palju alla ei jää. Need kaks on nagu suured põhihoovused, mille ühinemisel eesti kirjakeel XIX sajandi lõpust peale tormiliselt arenema hakkas. Kumbki on omas äärmuses natuke petlik, kunstlik ja elukauge, aga normitud kirjakeeled vajavadki sellist tugisõrestikku.

HM: XVIII sajandil eestikeelse Piibli ilmumist, XX sajandil riigikeele staatuse saavutamist.

LL: Vastan eesti kirjanduse seisukohalt: küllap ikka „Kalevipoega”, selle tähendus ei olnud ainult kirjanduslikultuuriline, vaid kõige laiemas mõttes ka ühiskondlik ja poliitiline. Kui veel varasemast ajast otsida, siis kindlasti on

tähtsündmus Quandti juturaamat, millest eespool juttu – see oli esimene kirjandusteos, mis oli mõeldud eesti lugejale, kes seda ka innuga luges (kirjutasin sel teemal hiljuti saksakeelse artikli, mis peaks kohe ilmuma), aga niisamuti Herderi avaldatud eesti rahvalaulud – Herder määratles eesti luule ja seda kohe uhkelt maailmakirjanduse osana.

KT: Esimese eestikeelse täispiibli ilmumist 1739. aastal.

Missuguse uurimisteenimaga viimati tegelesite või praegu tegelete?

HL: Viimati tegelesin eesti kirjakeele ajaloo ülevaate koostamisega, mis peaks mu heade kolleegide lõpuleviiduna peatselt ilmuma „Eesti keele varamu” sarjas.

ST: Hakkasime uurima üht vana teemat, mida käsitlesin 2018. aastal saksa keeles. Sellest räägibki siinse teemanumbri artikkel. Võiks küsida, miks nokitseda vana asja kallal, mida juba Julius Mägiste sada aastat tagasi ammendada proovis. Aga siiski usun, et unikaalse, seni lõuna-eestiliseks ja Gutschlaffilt pärinevaks peetud naissooliite -ik problemaatikale saime nüüd uut valgust heita, lähenedes sellele põnevale sufiksile eesti murrete vaatenurgast ja tõestades, et see on peale teiste läänemeresoome keelte ka Eesti keelealal levinud palju laiemalt kui Lõuna-Eestis. See on tagasipöördumine üldisema paradigma juurde, mida püüdsin kirjeldada oma väitekirjas: Gutschlaff oli küll tartu kirjakeele kodifitseerija, aga ta ei võtnud asju omast peast, vaid tugines rahvakeelele rohkem kui seni arvatud.

KR: Praegu uurin XVIII sajandi kiriku- raamatute sünni-, abielu- ja surmaregistrite ehk meetrikate keelekasutust. Tollased meetrikaraamatud olid kakskeelsed dokumendid, mille maatrikskeel ehk põhiline keel oli saksa keel, aga milles talupoja lisa- ja pärisnimi olid alati eestipärased. Mõni pastor kasutas natuke ka ladina keelt ja

mõne sissekannetes võib peale isiku lisa- ja pärisnime leida muidki eestikeelseid elemente. Üldiselt pakuvad need dokumendid otsest lingvistilist informatsiooni üsna kasinalt ja selle kasina materjali sees varieerub üksikute elementide keelevelik servast serva, nii et nende põhjal mingeid üldistusi teha tundub esmapilgul üsna võimatu. Pealegi hoiatavad kõik ajaloolise sotsiolingvistika spetsialistid, et vanade kirjalike dokumentide põhjal ei tohi teha üksühe-seid järeldusi tegeliku keelelise suhtluse kohta. Siiski tunduvad meetrikaraamatute sissekannetest läbi kumavat teatud mustrid, mis võiksid ütelda midagi selle kohta, kas ja kuidas muutusid eesti keele maine ja funktsionaalsus pärast täispiibli ilmumist ja enne rahvuslikku ärkamisaega. Eriti kui neid erinevaid sissekandetüüpe kõrvutada muu infoga, mis on teada ühe või teise pastori ja eestlaste sotsiaalse staatuse teisenemise kohta. Midagi pidi keelega selle aja jooksul igatahes juhtuma, et see sai XIX sajandi teisel poolel nii võimsalt arenema hakata. Esialgu mingit selget pilti veel ei paista, aga mõned huvitavad pusletükid on sõelale jäänud.

HM: Aasta tagasi lõppenud projektis uurisime subjektiivsete ja intersubjektiivsete suhtumiste väljendumist eesti keele registrites, mõnevõrra tege-len selle teemaga edasi. Põhitöö on Karl Pajusalu projekti „Idast läände: eesti keele ja lõuna-läänemeresoome keelte tüpoloogiline muutumine uurali taustal” töörühmas, keskendun seal eesti keele ja sugulaskeelte morfosüntaksile ja selle dünaamikale. Artikliks kirjutamist ootab üks ühine ettekanne Külli Habichtiga, kus võrdlesime saksapärase konstruktsioonide kasutust XIX sajandi eestlaste keeles sakslaste eesti keele ja sakslaste saksa keelega. Olen seotud kahe tervik-käsitluse koostamisega: koordineerin eesti

kirjakeele ajaloo koostamist „Eesti keele varamu” sarja jaoks ja regilaulukeele ülevaate koostamist kirjandusmuuseumi regilaulu tervikkäsitluse jaoks. Tegeleda tuleb ka regilaulu parallelismiga, mida käsitlev ammune käsikirjaline kandidaadi-väitekiiri⁹ on kavas välja anda.

LL: Praegu on minu juhitalv uurimisrühmal, kuhu kuuluvad Rebekka Lotman, Katre Talviste, Kairit Kaur, Tiina-Erika Friedenthal, Tanar Kirs, Saara Lotta Linno, Jaanus Valk ja Vahur Aabrams, käsil luuleprojekt „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel”. Selle raames uurime varast vaimulikku luulet, baltisaksa luulet, eesti luulet (Juhan Liivist nüüdisluuleni välja), luuletõlget ja retseptiooni. Uurimishuvi keskmes on mitmekeelsuse ilmingud, kultuuriülekaned, tõlkimine ja kultuuridevaheline tõlgendamine.

Koos Vahur Aabramisiga koostame eestikeelset baltisaksa luule antoloogiat. Ja muidugi maadlen Balti kirjakultuuri ajaloo kirjandusköitega, samal ajal ka esimese köite saksakeelse tõlkega. Mõlemad eestikeelsed raamatud tahaks raamatuaasta jooksul ikka välja saada. Puudu on ainult ja üksnes ajast, millest lõviosa kulub õpetamisele ja juhendamisele ülikoolis, aga ka institutsionaalsele sebumisele, mida mul on – nii osakonna juhataja, eriala juhi kui ka grandijuhina – üsna palju.

KT: Viimati uurisin 1699. aastal Tallinas trükitud eestikeelse agenda tõlkimise käiku. Selle töö tulemust saab siinsest ajakirjanumbrist lugeda.

KÜLLI HABICHT,
KÜLLI PRILLOP

⁹ **H. Metslang**, Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu värsiparallelismis. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder, 1978.